

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються особливості мотиваційно-потребової сфери особистості у науково-технічній діяльності. Визначена роль мотиваційної домінанти в діяльності фахівця як можливість перетворень, як у собі, так і в об'єктивній виробничій реальності. Позначені особливості мотиваційно-потребової сфери фахівців у науково-технічній діяльності: не завжди сформовані соціально значимі мотиви і цінності; часто в діяльності наявні лише ситуативні мотиви; існують протиріччя між внутрішнім джерелом активності (само), і зовнішніми, об'єктивними законами технічної діяльності, які також є дієвою умовою до внутрішнього.

Ключові слова: самореалізація, потреба у самореалізації, мотиваційна готовність, готовність до змін, локус контролю.

Л.С. Яковицкая

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ САМОРЕАЛИЗАЦИИ В НАУЧНО- ТЕХНИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются особенности мотивационной сферы личности в научно-технической деятельности. Определена роль мотивационной доминанты в деятельности специалиста. Обозначены особенности мотивационно-потребностной сферы специалистов в научно-технической деятельности: не всегда сформированные социально значимые мотивы и ценности; часто в деятельности преобладают ситуативные мотивы; существует противоречие между внутренним источником активности (само), и внешними, объективными законами технической деятельности, которые также являются действенным условием для внутреннего.

Ключевые слова: самореализация, потребность в самореализации, мотивационная готовность, готовность к изменениям, локус контроля.

I.S. Jakovitskaja

STRUCTURAL FEATURES OF MOTIVATION OF SELF-REALIZATION IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL ACTIVITY

The article deals with the features of motivational in the sphere of a personality from the scientific-and-technical activity point of view. The role of the motivational dominant in the specialist activity is defined. Features of the motivational sphere of specialists in the scientific-and-technical activity are described: the socially-significant motives and values are not always formed; situational motives often predominate in activity; there is a contradiction between the internal source of activity (self), and external objective laws of technical activity which also are an effective necessary conditions for internal source.

Key words: self-realization, requirement of self-realization, motivational readiness, readiness for changes, control locus.

При розгляді різних аспектів проблеми самореалізації учені спираються на певні методологічні принципи, властиві тим або іншим науковим напрямом,

школам. Інтегрувати ж ці аспекти, як відзначає Е. В. Галажинський, можна тільки зрозумівши, що насправді відбувається з людиною, як перетворюється її природа по мірі визначення нею своєї місії [2]. Тому всі здійснювані дослідження, присвячені проблемі самореалізації, не можуть не торкнутися суті людської природи, людини, її спонукальних сил.

Сутнісною основою, що зумовлює готовність особи до виконання дій по самореалізації, у нашому дослідженні є мотиваційно-потребова сфера особистості. Оволодіння особою своєю мотиваційно-потребовою сферою означає її усвідомлення, яке виступає механізмом саморозвитку особистості, тому що мотивація впливає не тільки на вибір діяльності, але може виступити і як активний стимул розвитку особистості в цілому.

Мотивація займає ведуче місце в структурі особистості, і є одним з тих понять, що використовуються для пояснення динаміки і характеру діяльності. Саме за допомогою мотивації формуються в особистості відносини до себе, діяльності, людей, пізнання, середовища. Мотиви супроводжують кожну дію людини, активізуючи її потреби і бажання. Мотивація визначає реалізацію потенційних можливостей особистості, розвиток фахівця в професійному відношенні, форми прояву і міру його творчої активності. **Метою** нашої роботи є розглянути мотивацію самореалізації у науково-технічній діяльності як багаторівневу систему. Такий підхід дає можливість вивчити складові мотиваційно-потребової сфери в їхньому взаємозв'язку й опосередковано і створює сприятливі умови для виділення реальних факторів впливу на розвиток як мотиваційно-потребової сфери особистості, у цілому, так і її потреби в самореалізації, зокрема.

Мотиваційна детермінація самореалізації обумовлена самим фактом відкритості психологічних систем: відкритість, на нашу думку, є не певною ознакою системи, а умовою її існування. Формою існування системи є розвиток, закономірне ускладнення системної організації. Тільки через самореалізацію може здійснюватися розвиток системи. Спрямованість самореалізації і її вибіркового характеру, забезпечується психологічними новоутвореннями, такими

як сенси і цінності. Від них залежить вибір життєвих середовищ, в яких можна якнайповніше реалізувати себе. Вони указують на ті елементи ситуації, які можуть виступити у функції мотиваційних підстав самореалізації.

Проблема становлення мотивів самореалізації розглядалася в працях А.Маслоу, В.Франкла, К.Роджерса, Г.Олпорта й інших представників гуманістичної психології.

А.Маслоу визнавав, що мотивація рідко виявляє себе в поведженні, не зв'язаному з конкретною ситуацією чи з конкретними людьми. «Теорія мотивації повинна враховувати культуральні фактори і повинна виходити з того, що вони визначають не тільки середовище існування індивідуума, але і його життєдіяльність» [5, 69]. На думку автора, не варто і переоцінювати роль середовища. Цілі і перестороги породжуються не тільки середовищем, а і створюються самою особою, тому варто враховувати ці обидва впливи. Людина не завжди жорстко детермінується адекватними способами задоволення потреб. Сама фундаментальна потреба може створювати реальність, яка оточуватиме людину, тобто особа, яка знаходиться у певному середовищі, постійно намагається організувати його відповідно своїм психологічним нуждам. Такий підхід, на нашу думку, добре ілюструє мотивацію самореалізації у науково-технічній діяльності. Одне із завдань роботи довести, що більша частина феноменів, які ми вважаємо специфічними, досить однозначно сформульованими в реальності не є такими. Вузкість сприйняття є головною причиною вузкості мислення [5, 314].

Існуючі концепції мотивації розрізняються не тільки теоретичними і термінологічними установками, але і тим, що в них служить об'єктом дослідження. Можна виділити шість базових підходів до пояснення механізмів розвитку мотивації людини: теорії інстинктів, теорії потреб, теорії навчання, гуманістичні теорії, когнітивні теорії, теорії мотивації до особистісного росту. Загальною є ідея про те, що до мотивації можна віднести все те, що спонукує реально вчинену активність.

Теорії росту описують механізм мотивації до росту й оволодіння майстерністю як розбіжність між тим часом, де індивід знаходиться в даний момент, і тим, де йому необхідно бути для того, щоб адаптація до навколишнього середовища проходила успішно. Така розбіжність створює внутрішнє напруження, щоб його зменшити, успішно взаємодіяти з навколишнім середовищем, людям необхідно обробляти інформацію, розвивати навички й інтелектуальні здібності.

Принцип активності суб'єкта діяльності враховує не просто наявність в індивіда визначеної мотивації до задач, що перед ним устають, але і таке відношення, що споконвічно жадає від нього осмислення, перетворення дійсності, пошуку власних рішень відповідно до конкретних умов життєдіяльності, творчого підходу до рішення заданих проблем. Реалізуючи даний принцип, особистість стає суб'єктом власного й одночасно соціально-історичного розвитку [3].

В.Ф.Моргун обираючи категорію «діяльна особистість» виділяє п'ять інваріантів структури особистості: 1) просторово-часові орієнтації; 2) потребово-вольові переживання особистості; 3) змістова спрямованість діяльності, особистості; 4) рівні опанування діяльністю; 5) форми реалізації діяльності [6].

Конструюючи власну реальність, людина діє як істота, наділена власним досвідом, що проектує його в об'єктивну реальність. Її досвід виступає одним з найважливіших компонентів суб'єктності особистості. Він автоматично включається в оцінку всієї актуальної ситуації і її окремих складових. Досвід діяльності, який реалізується в сьогоденні, не може бути відірваним від актуальних сенсів і цінностей того, що складає теперішні життєві обставини. Механізмом зв'язку оцінки ситуації і власних дій в них є цінності особи. Якщо немає об'єктів, що мають особистісний сенс, то не можна чекати і дій з ними. Діяльність людини тільки тоді є продуктивною і результативною, коли людина бачить сенс і цінність власних дій. Адже актуальні сенси і цінності є ніщо інше, як проекція в реальний світ потреб і можливостей людини, а тому разом з ними має формуватися готовність до реалізації цих потреб і можливостей, яка б враховувала минулий досвід, модифікуючи його. Без такого зв'язку людина

приречена на стратегію «проб і помилок», яку навряд чи можна назвати ефективною.

Відбір схем поведінки з досвіду повинен опосередковуватися потребами і переживаннями, через які і здійснюється внутрішній зв'язок предметів, що мають актуальний сенс і цінність, з відповідним ним (більшою або меншою мірою) досвідом поведінки.

Потреба в самореалізації включає готовність особистості вибрати дії, що найбільше відповідають її здібностям і умовам актуальної ситуації, навіть постійно змінюваної. Таким чином потреба в самореалізації буде виступати регулятором діяльності як у суб'єкт-об'єктних, так і суб'єкт-суб'єктних відносинах.

Мотиваційна домінанта в діяльності фахівця визначає саму можливість перетворень, безрозмірну і нескінчену, як у собі, так і в об'єктивній виробничій реальності, в просторі, в якому здійснюється життєдіяльність конкретної людини. Все залежить від тих сенсів і цінностей, які стоять як за предметами, так і діями, спрямованими на них. Вирішальною є мотиваційна готовність і пов'язані з нею сенси і цілі, в яких вона конкретизується.

Цікавим є і підхід, розроблений О.М. Краснорядцевою, в якому мотиваційна готовність була визначена як чинник, що опосередковує вибірковість сприйняття інформації, що має певний сенс і цінність для людини. Мотиваційна готовність - це готовність особи, що діє, до трансформації діяльності, зміни мотивів при зустрічі із значущою інформацією, спираючись на яку можна здійснити відповідну трансформацію [4]. Таке визначення мотиваційної готовності дозволяє розглядати її не як результат, а як процесуально-динамічне утворення, тому мотиваційна готовність розглядається автором як системна характеристика людини, що складається з індивідуально-типологічних, особистісних і діяльнісних властивостей, яка дозволяє реалізовувати можливості, що відкриваються у взаємодії зі світом, і тим самим «відкривати саму себе, виходячи за межі норм». Для нашого дослідження важливим є висновок про те, що мотиваційна готовність до науково-технічної діяльності тісно зв'язана з

внутрішнім виявленням можливості до самореалізації, що відкривається в ціннісних складових світу людини.

У системі особистісної самореалізації психологічна готовність створює передумови для погодження різноманітних, відособлених понять і способів поведінки, їх взаємозв'язку, передбачаючи створення нового продукту. Очевидно, що зміна мотивів перебудовує поле готовності особистості. Готовності до змін в діяльності з урахуванням досвіду і знань особи, формуючи передумови для подальших змін цього досвіду через систему ціннісних орієнтацій та цілепокладання. Готовність до змін як складова мотивації самореалізації виступає основою мобільності, адаптивності та автономності особистості як наслідків виявлення двох протилежних якостей, властивих будь-якому суб'єкту: прагнення самореалізації і потреби у взаємодії.

У контексті нашої роботи це представляє значний інтерес. Науково-технічна діяльність людини, її розвиток в інженерних професіях обумовлені різноманітними мотивів, які динамічно трансформуються в ході професіоналізації. У разі, коли професійна самореалізація стає самостійною цінністю, одночасно з нею можуть виступати як мотивуючі цінності: соціальні стосунки, авторитет, матеріальне благополуччя і тому подібне. Особливу роль при цьому відіграють процеси, які підтримують ту або іншу мотиваційну тенденцію аж до досягнення мети.

За В.Франклом, наявність інтенції – наміру до виконання задуманого є найважливішою особливістю мотивованої дії. Автор розглядає бажання особи шукати і реалізовувати власний сенс життя як основну вроджену мотиваційну тенденцію поведінки і розвитку особистості. Осмисленість життя досягається шляхом реалізації трьох видів цінностей: цінності творчості, цінності переживання, цінності ставлення [8, 301-302]. В.Франкл вважає, що сенси не утворюються особистістю, а знаходяться. Перешкоду особистісного росту він бачить у недостатній внутрішній напрузі, власній ініціативності, відсутності власноруч розробленої системи цінностей, безвідповідальності [8].

Проте дослідники відзначають неоднозначність взаємозв'язку мотивації і характеристик діяльності. На думку деяких представників школи Х.Хекхаузена,

суб'єкт далеко не завжди реалізує домінуючі наміри, що мають для нього спонукальну цінність, оскільки на шляху здійснення намірів можуть виникати різного роду перешкоди. Річ у тім, що в процесі діяльності виявляються активованими багато інших намірів, які виражають «інтереси» багатьох інших мотивів, лише тимчасово підпорядкованих домінуючому мотиву. Тенденції дії, відповідні підпорядкованим мотивам, за сприятливих умов готові витіснити первісну тенденцію [7].

За Г.О.Баллом, мотив є відносно стійкою інтенціональною (предметно-віднесеною, але не завжди усвідомлюваною) психічною причиною дій [1, 198]. Важливими для вивчення мотивів самореалізації у науково-технічній діяльності є і запропоновані автором типи моделей для описування і аналізу психічних явищ: матеріальні, матеріалізовані та ідеальні, ті які не мають субстратних властивостей та існують у психіці окремих індивідів, а також в суспільній свідомості, культурі.

У ролі такого ідеального предмета можуть виступати і цінності особистості. Запропоноване визначення мотиву дозволяє дослідити процес опредметнення потреб і цінностей фахівця у науково-технічній діяльності.

Професійна спрямованість синтезує в собі все різноманіття мотиваційних і функціональних властивостей особистості, тому в контексті професійного вибору вона виступає як основна структурна сила і значеннєвий центр особистого професійного росту. У професійній спрямованості прийнято розрізняти дві сторони, що виражають її змістовну і динамічну характеристики. Основний показник рівня розвитку професійної спрямованості – система мотивів, що утворюють професійну спрямованість.

В основі нашого дослідження лежало припущення про те, що аналіз мотиваційно-потребової системи особистості у науково-технічній діяльності дозволить зрозуміти, як людина приходить до усвідомлення необхідності погоджувати цілі, технічні вимоги, побажання зовнішнього оточення з власною мотивацією. Як в індивіда поступово виробляється здатність до інтеграції зовнішніх вимог та обставин і внутрішніх потреб шляхом супідрядності зовнішнього і внутрішнього. Становлення такої здатності детермінується

дозріванням психологічних механізмів, що знаходяться в сфері самосвідомості, свідомого представлення «особистісного Я», численні установки особистості на себе, а також на виробничі ситуації, у яких представлені оцінні відносини індивіда до інших людей, до різних явищ навколишньої дійсності.

Виділення ціннісно-мотиваційної домінанти особи, Г.О.Баллом, пояснюється її впливом на спрямованість особистості, зокрема на її професійне зростання, самореалізацію [1]. Мотивація займає провідне місце в структурі особистості, і є одним з тих понять, що використовуються для пояснення динаміки і характеру діяльності. Вона може впливати не тільки на вибір діяльності, але і може виступити, як активний стимул розвитку особистості в цілому. Саме ціннісно-мотиваційна домінанта формує в особистості ставлення до себе, діяльності, людей, пізнання, середовища в межах певної ситуації. Вона визначає реалізацію потенційних можливостей особистості, розвиток фахівця в професійному відношенні, форми прояву і міру його творчої активності.

Питання вивчення мотиваційно-потребової сфери особистості і мотивації самореалізації фахівця, зокрема, значно ускладнюється наявністю великої кількості факторів, що опосередковують ціннісні орієнтації і мотиваційні переваги особистості, тому важко судити про природу потреб, що лежать в основі мотивації професійної самореалізації (чи завжди вони включають вторинні, соціально сформовані та ціннісні аспекти).

Така динамічність процесів мотивації не завжди може виступати як позитивний фактор. Якщо фахівець не розвиває і не керує власною мотиваційно-потребовою сферою, то може спостерігатися її звуження: не формуються соціально значимі мотиви, потреба в конструктивній або гуманістичній самореалізації. Рішення питань розвитку мотиваційно-потребової сфери особистості інженера, студента технічного вузу вимагає всебічної розробки цієї складної проблеми. Мотивація у професійній сфері може виявлятися як стійке утворення особистості і як компонент її науково-технічної діяльності (ситуативні мотиви), які своєю працею можуть привнести викладачі або наставники особи.

В структурі мотивації науково-технічної діяльності переважають інтереси та потреби, спрямовані на отримання конкретних результатів у тій чи іншій галузі науки, які наближалися б до істини. Оскільки представити людську поведінку без бажань, намірів, мотивів, за словами А.В. Брушлинського, неможливо, то необхідно пояснити протиріччя, яке містить в собі поняття самореалізації у науково-технічній діяльності, що припускає внутрішнє джерело активності (само), і вплив зовнішнього, об'єктивних законів технічної діяльності, незалежних від свідомості і волі, та які, до того ж, є дієвою умовою до внутрішнього. Таку невизначеність можна пояснити тим, що причини самореалізації завжди розглядались на одному з полюсів: суб'єктивне – об'єктивне, ідеальне – матеріальне, змін в собі – в навколишньому світі.

Мотиваційне опосередкування має місце і в області мотиваційної саморегуляції, де нові мотиваційні відносини опосередковуються вже існуючою мотивацією, наприклад, уважне ставлення людини до думки оточуючих людей використовується для зміни його відносини до інших явищ. Підтверджуючи тим самим, одне з центральних положень навчання про вищі психічні функції Л.С.Виготського, відповідно до якого внутрішні засоби, використовувані людиною для керування власною діяльністю, являють собою ті ж самі, тільки інтеріоризовані зовнішні засоби, що раніше застосовувалися для керування її діяльністю іншими людьми.

В діяльності особи розрізняються два типи мотивації: зовнішня і внутрішня. Зовнішня мотивація супроводжується зовнішнім локусом каузальності, тобто причини, що детермінують поведінку людини, розглядаються як ті, що знаходяться поза нею. Особа посилює значення об'єктивних умов, пояснюючи, виходячи з них, свою поведінку, особливості самореалізації, «відштовхується від зовнішньої причинності». Фахівець з таким типом мотивації часто стикається з утрудненнями в ході самореалізації, які в силу приписування зовнішньої причинності не усвідомлюються, і людина не робить спроб скоректувати свою тактику і переглянути свої позиції. Зовнішня мотивація нерідко блокує творчий підхід до дійсності, провокує стереотипну поведінку і актуалізацію механізмів

психологічного захисту. Детермінація за допомогою внутрішньої мотивації припускає дію чинників зсередини особистого детермінанта Я. Така позиція, що ініціює і регулює самореалізацію, пов'язана з внутрішнім локусом каузальності, відноситься до самої особи. Людина віддає перевагу тому або іншому типу самореалізації на основі власного вибору, волевиявлення. У цьому випадку фахівець обирає таке оточення, такі умови, які сприяють здійсненню свободи вибору. Чинники, що міняють локус каузальності, відповідно міняють характер мотивації. Через це утруднюється або коректується процес самореалізації. Внаслідок цього збільшується потреба в самодетермінації, що, у свою чергу, приводить до інтеріоризації локусу контролю і актуалізації провідних механізмів самореалізації інтеріоризації і екстеріоризації. Докладно в статті ми не розглядаємо механізм інтеріоризації, тому що, на нашу думку, цей механізм є універсальним механізмом для будь-якої стадії розвитку людини, і його функціонування докладно описане в роботах багатьох дослідників.

У нашому дослідженні мотив розглядається як інцентивна цільова модель певного предмету, що існує у психіці людини, який має для неї стійку суб'єктивну цінність [1]. Як було вище зазначено, предмет може бути і матеріальним, й ідеальним, тому може представляти собою і процес – процес самореалізації в діяльності.

Навіть коли ми дуже далекі від досконалості, людина проектує своє стремління до ідеалу на своє оточення і середовище, тому вивчення психологічних складових самореалізації у науково-технічній, суто прагматичній, на думку багатьох, діяльності є важливим передусім для здійснення індивідуальності самих фахівців та успішності виробничої діяльності в цілому. Такий тип поведінки, на думку Р.Вайта, обумовлений одним загальним мотивом, якій він назвав мотивацією ефективності, що спрямована на розуміння сутності навколишнього світу [7]. Мотивуючим є відчуття ефективності, що виникає, коли людина усвідомлює свою здатність впливати на світ навколо неї, а результатом такої діяльності є зростання різного роду компетентності: буттєвої, соціальної, професійної (R.White, 1959).

Результати наших попередніх досліджень мотиваційно-потребової сфери дозволяють зробити певні **висновки**: мотиваційно-потребова сфера особистості має складну структуру, тому однозначно виділити групу визначених мотивів, що сприяють особистісному розвитку досить складно; дослідження впливу соціальних факторів на розвиток мотиваційно-потребової сфери інженера дозволить вивчити умови сприятливі переосмисленню особистістю актуальної ситуації і створенню нових ціннісних сенсів своєї діяльності, які припускають більш широкий не утилітарний мотиваційний контекст науково-технічної діяльності, що виходить за рамки існуючої, актуальної у даний момент ситуації.

В перспективі подальшого дослідження ми бачимо вивчення психологічних складових, за яких поступово виробляється у фахівця здатність до інтеграції зовнішніх вимог, ціннісних орієнтирів і внутрішніх потреб шляхом їх супідрядності. Становлення такої здатності детермінується дозріванням психологічних механізмів, що знаходяться в сфері самосвідомості, свідомого представлення «особистісного Я», численними установками особистості на себе, а також на виробничі ситуації, у яких представлені оцінні відносини індивіда до інших людей, до різних явищ навколишньої дійсності.

Список літератури

1. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408с.
2. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: Дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.01. / Галажинский Эдуард Владимирович. – М.: РГБ, 2003. – 320с.
3. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
4. Краснорядцева О.М. Психологические механизмы возникновения и регуляции мышления в реальной жизнедеятельности: Автореф. дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.01./ Краснорядцева Ольга Михайловна. — М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – 47 с.
5. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478с.
6. Моргун В.Ф. Діагностика екологічної свідомості особистості // Сучасна психологія в ціннісному вимірі. Матеріали Третіх Костюківських читань. – В 2-х томах. – К., 1994. – Т.1. – С. 204-205.
7. Ричи Ш., Мартин П. Управление мотивацией.– М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 399 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.